

## **ONA TILI DARSLARIDA LUG‘AT USTIDA ISHLASH**

**Azamatova Odinaxon Obidovna**

Andijon davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi

### **ANNOTATSIYA**

*Ushbu maqolada maktabda lug‘at ustida ishlash metodikasi, uning asosiy yo‘nalishlarini o‘rganish, maktabda nutq o‘stirishning muhim vazifalaridan biri ekanligi hamda lug‘at ustida ishlashni yaxshilash, tartibga solish, uning asosiy yo‘nalishlarini ajratish va asoslash, o‘quvchilarning lug‘atini boyitish jarayonini boshqarish haqida so‘z boradi.*

**Kalit so‘zlar:** maktab, so‘z, lug‘at, lug‘at tarkibi, leksikologiya, nutq, metodika.

### **АННОТАЦИЯ**

*В данной статье методика работы над лексикой в школе, изучение ее основных направлений, что является одной из важных задач развития речи в школе, а также совершенствование и организация работы над лексикой, выделение и обоснование ее основных направлений, ее речь идет об управлении процессом обогащения словарного запаса учащихся.*

**Ключевые слова:** школа, слово, словарь, словарная структура, лексикология, речь, методика.

### **ABSTRACT**

*In this article, the methodology of working on vocabulary at school, studying its main directions, that it is one of the important tasks of speech development at school, as well as improving and organizing work on vocabulary, separating and justifying its main directions, it is about managing the process of enriching students' vocabulary.*

**Key words:** school, word, dictionary, vocabulary structure, lexicology, speech, methodology.

### **KIRISH.**

Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo‘lgan o‘zbek tili xalqimiz uchun milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma‘naviy boylik, buyuk qadriyatdir. Kimda-kim o‘zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta’sir kuchini, cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo‘lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o‘lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrli qo‘shiqclariga quloq tutsin. (Sh.Mirziyoyev)

Lingvistika fani jamiyat taraqqiyotining, gullab-yashnashining eng muhim, eng asosiy, tengi yo‘q mezonlaridan biri til – aloqa quroli ekanligini tasdiqlash va

isbotlash uchun xizmat qiladi. Shuningdek, u ta'lim oluvchiga ona tili imkoniyatlarini ayni bir fikrni, narsa-hodisani yuzlab usullar bilan ifodalash yo'llarini yetkazish bilan unda ijodiy tafakkurni rivojlantirishga, ona tilida fikrlash va ona tili qurilishining o'ziga xosligi, boshqa tillardan tubdan farq qilishi, olamni "o'zicha" aks ettirishni singdirish bilan milliy ong, milliy dunyoqarash, milliy g'urur va mafkurani shakllantirishda mustahkam poydevor vazifasini o'taydi.

## **MUHOKAMA VA NATIJALAR**

Leksikografiya (yunoncha leksikosdan – va so'ziga ishora qiladi ...grafika) – tilshunoslikning kompilyatsiya qilish amaliyoti va nazariyasi bilan shug'ullanadigan bo'limi. Amaliy shakllarni ishlab chiqishda leksikografiya turli xalqlarda 3 ta o'xshash davr ajratiladi:

1) so'zgacha bo'lgan davr. Asosiy vazifa – tushunarsiz so'zlarni tushuntirish;  
2) ilk so'z boyligi davri. Asosiy vazifasi adabiy tilni o'rganish bo'lib, u ko'plab xalqlar uchun so'zlashuv nutqidan farq qiladi;

3) rivojlanish davri leksikografiya milliy adabiy tillarning rivojlanishi bilan bog'liq. Asosiy vazifa – tilning lug'at tarkibini tavsiflash va normallashtirish, jamiyatning til madaniyatini oshirish. Zamonaviy leksikografiya ma'lum bir davr jamiyati haqidagi bilimlar to'plamini qayd etadigan lug'atlarning muhim ijtimoiy funksiyasini ta'kidlaydi. Leksikografiya lug'atlarning tipologiyasini ishlab chiqadi. Monolingual leksikografiya (tushuntirish va boshqa lug'atlar), ikki tilli leksikografiya (tarjima lug'atlar) alohida ajralib turadi: ta'lim leksikografiyasi (til o'rganish uchun lug'atlar), ilmiy-texnikaviy leksikografiya (terminologik lug'atlar). Terminologik lug'atlar – bu bilim yoki faoliyatning bir yoki bir nechta maxsus sohalari terminologiyasini o'z ichiga olgan lug'atlar. Har qanday lug'at lug'at yozuvlaridan iborat. Lug'at yozuvi lug'atning asosiy tarkibiy birligidir; lug'atdagi sarlavha birligini tushuntiruvchi va uning asosiy xususiyatlarini tavsiflovchi matn. Lug'at yozuvining tuzilishi lug'atning vazifalari bilan belgilanadi. Ammo har qanday lug'atning lug'at yozuvi bosh so'z bilan boshlanadi [boshqatarzda: bosh so'z, lemma, qoraso'z (odatda bosh so'zni belgilaydigan qalin turdan)]. Sarlavhali yozuvlar to'plami lug'atni yoki lug'atning chap tomonini tashkil qiladi. Lug'atning o'ng tomoni sarlavha birligini tushuntirib beradi. Izohlovchi lug'atning o'ng qismi, qoida tariqasida, zonalarni o'z ichiga oladi: so'zning Grammatik xususiyatlari, talqini, ma'no turi (to'g'ridan-to'g'ri, ko'chma); rasmlar (iqtiboslar, so'zlar); hosila uyasi; "zarhombo" deb ataladigan qism (frazologizmlar) va boshqalar. Har bir lug'at uchun o'ng qismning zonaları ishlab chiqilgan. Barcha lug'at yozuvlarining yig'indisi lug'at korpusini tashkil qiladi. Korpusga qo'shimcha ravishda har qanday lug'atda so'z boshi, "Lug'atdan qanday foydalanish kerak" bo'limi mavjud (ba'zi sabablarga ko'ra

uni hech kim o'qimaydi); shartli qisqartmalar ro'yxati va boshqalar. Lug'at muammo sileksikografiyada markaziy masalalardan biridir, chunki so'zlarni tanlash lug'at turini ham, so'zlarni tavsiflash xususiyatini ham belgilaydi. Masalan, me'yoriy izohli lug'atda faqat adabiy tilning so'zlari lug'at tarkibiga kiradi, shuning uchun soxta lug'at chiqarib tashlanadi: xalq tili, jargon, sheva so'zlari. Orfoepik lug'atning lug'ati faqat qiyinchilik va talaffuz variantlari va boshqalarni o'z ichiga oladi. Lug'atlar har xil turda bo'lishi mumkin. Avvalo, ularni ikki guruhga bo'linadi: ensiklopedik va lingvistik. Ensiklopediya va ensiklopedik lug'atlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular so'zlar nemas, balki ma'lum so'zlar bilan ifodalangan voqelikni (ob'ektlar va shaxslar, hodisalar va tushunchalar) tushuntiradi. Ensiklopediya so'zi qadimgi yunonlardan kelib chiqqan bo'lib, ular tomonidan "bilim doirasi", "bilimning butun doirasida o'rganish" degan ma'noni anglatadi. Har qanday ta'lim darajasidagi har qanday o'quvchi ensiklopediyadan qiziqqan mavzu bo'yicha kerakli ma'lumotlarni topishi mumkin. Ensiklopediya o'z-o'zini tarbiyalashning muhim vositasidir. Bu ensiklopediyaning tuzilishini, materialni yoritishning mazmuni va tamoyillarini belgilaydi. Umumjahon ensiklopediyalar va ensiklopedik lug'atlar bilan bir qatorda falsafa, tarix, texnologiya, matematika, fizika, qishloq xo'jaligi, tibbiyot, konchilik, diplomatiya, pedagogika, adabiyot va boshqa ko'plab sohalarga oid ensiklopediyalar va qomusiy lug'atlar mavjud. Bular maxsus ensiklopediyalar va ensiklopedik lug'atlardir. Ularning vazifasi tegishli bilim, san'at, ishlab chiqarish va hokazo sohasi tushunchalarini (hodisalar o'zini) ma'lum bir doirada tushuntirish, bu tushunchalarni bildiruvchi so'zlarni alifbo tartibida joylashtirishdir. Lug'atda tasvirlangan so'zlar (lug'atlar) soni lug'at hajmi. Odatda lug'at hajmi haqida ma'lumot lug'atning sarlavha sahifasida yoki izohida beriladi. Lug'atga kirish komponentlari to'plami lug'at turiga qarab belgilanadi. Misol uchun, komponentlarning eng to'liq to'plami tushuntirish lug'atlarida, eng kami – imlo va shunga o'xshash bir tomonlama lug'atlarda keltirilgan. Ba'zi tushuntirish yoki o'quv lug'atlari shunchalik ko'p tavsif parametrlarini qamrab oladiki, ularning har biri maxsus zonada (vizual, grafik jihatdan) ajralib turadi: grammatika zonasi, moslik zonasi, ma'no zonasi, rasmlar zonasi va boshqalar. Lug'atlar tipologiyasi. Lug'atlarning tipologiyasi ideal lug'at (ya'ni lug'at turi, namunasi sifatida) tushunchasiga asoslangan ilmiy tasnifidir. Biroq, u odatda amaliy asosda qurilgan, ya'ni, mavjud lug'atlar bo'yicha. Shuning uchun biz bu ma'noda lug'atlarning ilmiy tipologiyasi haqida emas, balki faqat uni qurish tamoyillari haqida gapirishimiz mumkin. Shunday qilib, lug'atlarni tasniflashning bir nechta yo'nalishlari yoki parametrlari mavjud bo'lib, biz ularni asos qilib olamiz: lingvistik, semiotik, rasmiy va ijtimoiy-pragmatik.

Soʻz tilning maʼno bildiradigan asosiy birligidir. Soʻz va soʻz birikmasi aniq narsalarni, mavhum tushunchalarni, hissiyotni ifodalaydi. Tilda mavjud boʻlgan barcha soʻz va iboralarning yigʻindisi lugʻat tarkibi yoki leksika deyiladi. Leksikologiya oʻzbek tilining lugʻat tarkibini oʻrganadigan boʻlimdir. Leksikologiya lugʻat tarkibidagi soʻzlarning nutqda maʼno ifodalash xususiyati, qoʻllanish faolligi, boyib borishi, baʼzi soʻzlarning eskirib, isteʼmoldan chiqib ketishi, maʼno koʻchish hodisasi kabilarni oʻrganadi. Shu sababli leksikologiya lugʻat ustida ishlash metodikasining lingvistik asosi hisoblanadi. Har qanday nutqiy bayon grammatik jihatdan oʻzaro bogʻlangan, mazmunga mos soʻz va soʻz birikmalarining maʼlum izchillikda joylashtirilishidan tuziladi. Kishining lugʻati qanchalik boy va rivojlangan boʻlsa, uning nutqi ham shunchalik boy boʻladi; oʻz fikrini aniq va ifodali bayon etishiga keng imkoniyat yaratiladi. Shuning uchun lugʻatning boyligi, xilma-xilligi, harakatchanligi metodikada nutqni muvaffaqiyatli oʻstirishning muhim sharti hisoblanadi.

**Amaliy mashgʻulotlarni tashkil etishda interfaol usullar va lugʻatlardan foydalanish. Binar oppozitsiya usuli** - Ikkilik qarama-qarshilik dunyoni oqilona aniqlashning universal vositasi boʻlib, unda ikkita qarama-qarshi tushuncha bir vaqtning oʻzida koʻrib chiqiladi, ulardan biri maʼlum bir sifatni tasdiqlaydi, ikkinchisi esa uni rad etadi. Bu sezgining turli shakllaridan farqli oʻlaroq, diskursiv fikrlashning asosiy xususiyati hisoblanadi. Antonimlar soʻzlar asosida:

1. leksikantonimlar — baland - past, uzun - qisqa;
2. Affik- antonimlar — suvli - suvsiz;
3. Sintaktikantonimlar — yuz - bashara.

**Taqqoslash (qiyoslash) metodi** -Ilmiy bilishning keng tarqalgan metodi boʻlib, u hamma narsa qiyoslanganda bilinadi degan tamoyilga asoslanadi. Sinonim soʻzlar asosida: Boshqatdan, qayta, qaytadan, yangidan, yana, takror.

**Chogʻishtirish metodi**-Filologik hodisalarni tizimli qiyoslashga asoslangan metod boʻlib, asosan farqli xususiyatlarni ochib berishga qaratilgan metod omonim soʻzlar asosida: Til -tillar Til -oʻgʻiz organi.

**Lugʻat bilan ishlash** . Lugʻat ilmi -Leksikografiya tilshunoslikning lugʻatlarni oʻrganish va tuzish muammolari bilan shugʻullanadigan boʻlimlaridan biridir. Aynan u tasniflash bilan shugʻullanadi, maqolalar dizayni va ularning mazmuniga talablarni qoʻyadi. Lingvistik lugʻatlar eng keng tarqalgan ommaviyl ingvistik lugʻatlardan iborat. Til boʻyicha bular rus, ingliz, nemis, ispan va hokazo lugʻatlardir. Ularning orasidagi oʻrinni tarjima lugʻatlari egallaydi. Ensiklopedik lugʻatlar –Ensiklopedik lugʻatlarning oʻziga xos xususiyati ularning axborot mazmunidir. Ular atrofdagi dunyoning hodisalari va ob'ektlari haqida kerakli ma'lumotlarni olib yuradilar.

Entsiklopedik lug'atlar universal va tarmoqqa bo'linadi. Universal turli sohalardagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Imlo.uz — bu o'zbek tilining imlo lug'atidir. Sayt o'zbek tilidagi so'zlardan tarkib topgan. Saytimizda hozirgi zamon yoshlari hayotiga daxldor ommabop so'zlar, ko'p marotaba va qayta-qayta xato bilan yoziladigan so'zlar jamlashtirilgan. Mana shu so'zlar asosida yaratilgan imlo lug'ati sayti, 87 000 dan ortiq so'zni o'z ichiga olgan.

### **XULOSA**

Xulosa qilib aytganda, so'z ma'nosini tushuntirish ustida islash o'quvchilar lug'atini boyitadi, nutqini ravonlashtiradi. Ko'chma ma'noda ishlatilgan obrazli so'zlar va badiiy nutq birliklari matn o'qilgandan keyin tushuntiriladi, chunki ularning ma'nosi matn mazmunidan, kontekstdan yaxshi tushuniladi. Ayniqsa, masallar o'qilganda, undagi allegorik, ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlarni asarni o'qishdan oldin yoki o'qish jarayonida tushuntirib bo'lmaydi. Lug'atlar va ma'lumotnomalar hayotimizning doimiy hamrohi bo'lib, bilimimizni kengaytirish, til madaniyatimizni yuksaltirishga xizmat qilmoqda.

### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)**

1. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik- Toshkent. Fan, 2007. – B. 255.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. I Magrufova Z.M. Tahriri ostida-M: Русский язык, 1981. 228-6
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1 jild Madvaliyev A. Tahriri ostida-T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.. 624-6.
4. Rasulov R. (2020). Kelajak – til sohiblariniki. Til va adabiyot ta'limi, 7(7), 63- 64.
5. Ботирова Ш.И. (2020). Об обучении студентов филологии основам анализа и литературным терминам. Преподаваниеязыкаилитературы, 7(7), 82-83.
6. Botirova, S. (2020). The Role of Artistic Psychology in the Metaphorical Harmony of Man And the Reality of Life. Asian Journal of Multidimensional Research, 9(4), 16-20.
7. Mardonov, S., Khodjamkulov, U., Botirova, S., &Shermatova, U. (2020). The Need to Educate Young People with the Spirit of Patriotism in the Context of Globalization. Journal of Critical Reviews, 7(12), 166-169.
8. BotirovaSh.I. (2020). For Students of Philology Teaching Literary Conditions of Learning Basic Analysis. Science and Education, 1(5), 110-113.